

ŽENSKI ČASOPISI U SRBIJI NA POČETKU 20. VEKA

Slobodanka Peković

Svaki govor o “ženskim” časopisima već na samom početku dovodi sagovornike u dilemu da li se misli na časopise za žene, one koji se izdaju da bi ženu uljuljkali u sigurnosti kuće (bez obzira da li je to zamak ili koliba), mode, svakodnevnih obaveza, – ili na časopise koje stvaraju žene same za sebe¹. Činjenica je da se pod ovim određenjem podrazumevaju i jedni i drugi časopisi i da, ponekad, tek podnaslov ili sadržina daju bliže objašnjenje. Upitanost nad dilemom da li se govori o časopisima za žene ili o ženskim časopisima nije od neke presudne važnosti jer su u obema grupama saradivale žene. Razlikovali su se po tome što su prvi bili stvarani za žene, i u njima se najčešće negovao stereotip o ženskim potrebama i obavezama. Stereotip o dužnostima i mogućnostima bio je veoma jak i čvrsto ukorenjen podjednako i kod muškaraca i kod žena. Žene su, na izvestan način, bile odane čuvarke tradicije i zatečenog stanja i često su same bile veoma odane tradicionalnim i patrijarhalnim pravilima koja su ih dugo držala u potpunoj pokornosti i zavisnosti od oca, muža ili sinova. *Posestrima*, časopis koji je imao veoma dobru rubriku književnih priloga i time učio čitateljke ukusu i gradio im estetsko osećanje, kritički govori o navici supruga da imaju zasebne blagajne i da samostalno raspolazu novcem. Obrazloženje jasno pokazuje kako se u časopisu shvata ženin samostalnost:

Ili zar to nije prava krađa, kad muž ne sme znati pravu upotrebu *svoga* novca (I/1890, 11: 181).

U *Ženi*, Mita Đorđević u članku “Šta tražimo od žena” prikazuje kako je srpska sredina kao okamenjeno more u pogledu potrebe za ženskim obrazovanjem:

1 Isti problem se pojavljuje i kada se govori o dečjim ili radničkim časopisima. Ni u ovim slučajevima nije jasno da li se govori o časopisima za radnike, za decu, ili o časopisima koje stvaraju radnici, deca.

Naša školska uredba od 1872. g. naredila je da su i ženska deca kao i muška dužna ići u osnovnu školu ... ali mi gledamo, samo ako možemo, da žensko dete izvučemo ispod ove dužnosti ... Pustili smo žensku decu i u gimnazije, ali ih oprezno puštamo, bojeći se zar, da žena ne postane gordom čoveku ozbiljan takmac (I/1911, 1: 17-18).

Vrlo je ilustrativna knjiga Lene Pop-Hristić, penzionasane nastavnice, *Ženi od žene* (Beograd, 1928)² gde se daju razni saveti: po pitanju mode – da arbitri mode budu u prvom redu higijeničari i moralisti; pa o porodici i o tome kako je ženino mesto u porodičnom krugu. Raspravlja se i o feminizmu i autorka zaključuje da bi pravo glasa bio jedan teret više za ženu, mada bi žena posrednim putem mogla da utiče na popravku političkog i socijalnog stanja tako što bi se borila za svetski mir u “vojsci srca”, “udružene žene sviju krajeva imale bi zadatak da rade na *kulturi srca*.” Velimir Živojinović prikazuje tu knjigu i hvali je:

Ova knjižica bez pretenzija, pisana *ženski*, često sa poletom i toplo, moći će svakako da ispuni svoju ulogu time što će svoje čitateljke uputiti da pročitaju i čuvene *Savete* ... od Pajo-a³.

Kao i u vezi sa časopisima, označenje *ženski* često se stavlja uz ostvarenja spisateljki, mada se nikako ne bi moglo odrediti šta tačno ova reč znači. Najčešće je *ženski* (*a*, *o*) podrazumevalo da je tekst lirski, intuitivan ili iskren. Ali, atribut je podjednako imao i krajnje pejorativno značenje koje je podrazumevalo prizemne strasti i misli, pomanjkanje logičkog tipa razmišljanja, pomanjkanje obrazovanja. Spisateljke, u patrijarhalnoj i uglavnom ruralnoj srpskoj sredini su bile retkost, a njihov rad je najčešće bio ocenjivan kao drugorazredan, kao “impuls duše i osećanja”, a ne kao plod promišljanja i znanja. Tako su često i najdobronamernija razmišljanja o ženskom stvaralaštvu mogla da se shvate kao vrsta podcenjivanja, čak i kada bi kritičar imao nameru da pohvali ili ohrabri spisateljke:

2 Već sam naslov ove knjige ima poruku koju ne treba zanemariti. Autorka se poziva na svoj pol da bi pridobila ne samo pažnju, već i poverenje čitateljki. Tako ona unapred daje na znanje kako je kompetentna i kao takva se preporučuje.

3 *Misao*, 1928, X, 195-196, str. 256.

Žene koje pišu interesantno je čitati zbog toga što unose u delo mnogo lično svoga, ono što je intimno i blisko ženskoj duši. Ona će toplije, spontanije i sa više iskrenosti mnoge stvari reći, no što bi inače, čovek učinio. I ako bez neke veće dubine i kontemplativnosti žene-pisci raspolažu u više slučajeva sa vrlo mnogo neposrednosti, nežnosti i osećajnosti, a to imati znači – mnogo. Zato svaku pojavu žene, koja piše, treba pozdraviti⁴.

Govor o ženskim časopisima takođe pokreće i pitanje odnosa prema feminizmu, o snazi i svrsishodnosti ženskih pokreta. U svim časopisima se oseća jedna vrsta ženske solidarnosti prema onome što se u svetu i Srbiji dešavalo oko ženskih prava i zahteva bez obzira na uređivačku politiku ili ideološku opredeljenost uredništva. U programskom uvodu *Srpkinje*, časopisu u kome je uz obrazovanje, taksativno navedeno da će posebnu pažnju obraćati “da moral među ženskinjem širimo”, takođe se izjavljuje da im je cilj “da potpomognemo ... udruživanje među ženskinjem” (I/1882, 1: 1) Jedna vest u *Ženi* posebno je zanimljiva zbog poruke na kraju teksta koja ukazuje na širinu pogleda ovog časopisa:

I crnačke žene u Americi pokrenule su svoj ženski list. Američke ženskinje, gde još nemaju pravo glasa a bore se za to pravo, ne puštaju crnačke žene u svoje društvo niti hoće sa njima da se zajednički bore. Sad su Indijanke u Njujorku pokrenule svoj ženski list, a na čelu lista ispisale su: Dajte zraka i svetlosti i crnačkim ženama... Neka je i njima sretno (II/1912, 3: 192).

Izvesno je da su početkom veka ovi časopisi bili snažni glasnogovornici ženskih udruženja i pokreta i da su objavljivali tekstove koji su obaveštavali čitateljke o feminizmu u svetu i u Srbiji⁵. Zadruga i društva su, baš kao i časopisi, odražavali trenutne

4 Miodrag Stajić, “Jelena Dimitrijević”, *Marginalije*, Beograd, 1931, str. 72.

5 Odnos prema feminizmu je podrazumevao praćenje svega što se ticalo bilo čega što su žene radile, čak i kada je časopis bio konzervativan u odnosu prema ženskim slobodama. *Domaćica* je, na primer, bio uticajan i moglo bi se reći moćan časopis koji je vršio jak upliv na javno mnjenje. Po svojoj koncepciji, bio je prosvetiteljski konvencionalan, tradicionalno oslonjen na “proverene” ženske vrednosti koje su pre svega isticale kao pozitivne osobine žensku čast, privrženost porodici, ljubav prema nacioni. Odanost kraljevskoj kući je takođe bila vidljiva i jasno artikulisana. (U časopisu se, npr. vodi računa o jubelijima u kraljevskoj porodici, pa se 1879 [2: 27] objavljuje knjaževska zahvalnica u kojoj “Njegovo Visočanstvo blagoizvolelo je usrećiti

potrebe svojih članica i delovali u skladu sa njima. Već 1913. godine govori se o tome da su ženske zadruge promenile svoju fizionomiju i da su se posle dobrotvornog i obrazovnog rada posvetile kulturnom: organizovanju izložbi, kursevima za alfabete,

a što je naša iriška dobrotvorna zadruga izdala *Srpkinju*, svedoči da naša dobrotvorna društva koračaju napred (*Žena*, III/1913, 12: 735).

Između časopisa i čitateljki uspostavljao se most razumevanja i saradnje upravo preko obaveštenja. Kolika je važnost koordinacije delovanja, objavila je urednica *Žene* kada se obratila potencijalnim saradnicima:

Poštovanim pretplatnicama i pretplatnicima. Učtivo molimo, da nas izveštavate o svim ženskim pokretima, koji se dešavaju u srpskom narodu i koje je vredno zabeležiti. Samo tako će naš list biti od opšteg interesa, i na najmanjoj belešci bićemo zahvalni (I/1911, 3: 199).

U *Domaćici* objavljuju vest o kongresu saveza ženskih društava za pravo glasa u Kopenhagenu, o kongresu u Čikagu (XXIX/1906, 12: 376), o Četvrtom kongresu bavarskih feministkinja, o feminizmu u Cirihu (XXVIII/1905, 12: 370), u *Ženi* o “pobedi feminista u Uešingtonu” (I/1911, 2: 190). Ima i vesti koje su na jedan drugi način osvetljavale položaj žena. Tako se u *Ženi* iz 1911. godine u tekstu “Žene profesori” čitateljke obaveštavaju o problemu koji je dugo tištio žensku populaciju:

Srpsko ministarstvo prosvete izdalo je naredbu po kojoj će od sada i ženskinje moći postavljati za profesore nižih razreda srednjih škola, ako imaju univerzitetsko obrazovanje.

žensko Društvo telegrafskim odgovorom...”; 1940-1941 je na prvoj strani prvog broja objavljena pohvalna pesma kraljici Mariji povodom rođendana.) Ali, i ovaj časopis je uredno objavljivao vesti o događanjima u ženskim pokretima. Tako je uredništvo donelo članak J.(elene) Lazarevićeve o kontra-verznoj, ali veoma popularnoj spisateljki Elen Kej, sa podeljenim sudovima o njoj. S jedne strane, čitateljka je otvoreno stavljeno do znanja da spisateljka i nije baš najčednija žena, ali joj se, sa druge, priznaje hrabrost i darovitost: “Bez dogme (vere), bez drugog morala do prirode, Elen Kej postade apostol nemorala (zagovarala je slobodnu ljubav i slobodan brak). Priznaje se da je darovita književnica i intelektualna besednica. Toj neobičnoj ženi bi nemoguće da mirno govori. Jedni je obožavaju kao proroka, drugi kao opasnu revolucionarku” (XXVIII/1905, 12: 370).

Iste godine (I, 3: 192) u rubrici *Razne beleške*:

Pišu nam iz Beograda: “Ovde kod ženskinja zavladao pokret za opšte pravo glasa. Najjači je taj pokret za sada kod radnica i one su počele da potpisuju molbu u kojoj traže od skupštine da se i ženskinju dade pravo glasa, jer je i ono deo naroda koje ima svesti i ono privređuje u državi i plaća porez”.

Na posredan način kao činilac ženskog samoosvešćenja delovale su vesti i članci koji bi se mogli nazvati “iz ženskog sveta”: o “operi od ženske” (u Štokholmu je bila izvedena opera *U Florenciji* Jelene Munsterlove), da je u Parizu počeo izlaziti *L'esprit de la femme* (*Posestrima*, I/1890, 5: 77), i da je otvorena knjižarnica u kojoj će se držati samo dela ženskih autora (*Posestrima*, I/1890, 1: 13). Ali, pre svega, uloga časopisa je bila u tome da se žene otresu i oslobode svih onih pravila koja su ih minimalizovala i svodila na periferne pojave u životu i da se osposobe da same misle i rade. Potreba da se izađe iz geta i zabrana bila je prisutna i mnogo kasnije i nju prepoznaje i Isidora Sekulić u prikazu knjige Vide J. Radonić *Na talasima života*:

Ne radi se u ovoj knjizi o feminizmu. Sve žene u knjizi žene su koje je život sapinjao i trošio na ‘stari’ način. ... Bije po toj knjizi odasvuda jedno podzemno opiranje takvom životu, životu miliona žena, i drhti jedna žudnja za životom ličnim i jednim, za životom koji izlazi iz neke svoje teorije (“Oko jedne ženske knjige”, SKG, 4, januar 1940).

Žene su pisale da bi se iskazale na jednom do tada nedostupnom planu, da bi pisale o svojim problemima, da bi osvojile prava i prostore javne komunikacije dostupne isključivo muškarcima, ali i da bi svojim iskustvom i znanjem podučile. Poučan i zabavan list za naše ženskinje (najčešći podnaslov) bio je “preko nužan”, sudeći po tekstovima uredništva ili prepisci sa saradnicima. Pouka je bila važan posao svakog uredništva, ne samo zato što su ženama bili potrebni praktični saveti, već i što se ovo vreme, često nazivano i Skerličevom epohom (a njemu je utilitarnost i zdravlje naroda bilo na prvom mestu), može okarakterisati i kao doba narodnog prosvetavanja, poboljšanja obrazovnih standarda i ekonomskog položaja ugroženih grupacija (uglavnom radnika, žena i dece).

Smer nam je obrazovanje ženskinja, u ovom slučaju Srpkinja. ... Mi ćemo se pri tome poslužiti u glavnome poukom i zabavom. Mi ćemo se truditi, da naročito srpskim materama i roditeljima svojim savetima crpenim iz nauke o vaspitanju i pobranim iz iskustva ... budemo pri obrazovanju njihove dece na ruci⁶.

Saveti o vođenju domazluka i osnovnoj higijeni bili su istinski potrebni neukoj i skoro nepismenoj ženskoj populaciji. Ženska društva su bila prva stepenica u osnivanju drugih ženskih pokreta, a početak su bili kursevi:

Kursevi za domaćice jako su nam potrebni. Kolo Srpskih Sestara u Beogradu prenulo je u ovaj mah svom snagom da stvori što više takvih škola i kurseva za domaćice u novo-oslobođenim srpskim krajevima (*Žena*, III/1913,12: 739).

Iako se ne može govoriti o univerzalnoj ili superiornoj poziciji koju zauzimaju u odnosu na položaj žena ili na žensko stvaralaštvo, ipak, ženski časopisi ističu ideju identiteta, potvrđuju da postoje i "drugi", neguju heterogenost mišljenja i postojanja, izražavaju sumnju u autonomiju književnosti, politike, nauke, kulture kao domena u kome ONE nemaju šta da kažu. Ženski časopisi početkom 20. veka su pružali ženama mogućnost da progovore, da pronađu svoj jezik. A posedovanje glasa, govora, jezika jedan je od prvih uslova (javnog) postojanja, o čemu govore feminističke teorije sa obe strane okeana⁷. Ali, u isto vreme uloga časopisa je bila da "podiđe" i podrži ono što bi se moglo nazvati vox populi, patrijarhalna svest, u kojoj žena vredi samo onoliko koliko joj vredi očevo ili muževljevo porodično prezime, ili, prizemnije, koliko joj je uredna kuća i kako ume da kuva.

Presudno za shavatanje ženskih časopisa ostaje ono što su oni svojim korpusom značili za literaturu i utvrđivanje istorijskih, vremenskih kategorija koje su uslovile njihovu pojavu i prihvatanje

6 Uredništvo *Srpkinje*, "Naš program", *Srpkinja*, 1882, I, 1, str. 1.

7 Adrian Rich na primer tvrdi da je jezik kojim se govori i piše enkodiran kao muška privilegija i ne odgovara ženskom iskustvu, a da "zakon oca" preobličava kćer u nevidljivu ženu u azilu, ili tihu, odnosno nemu ženu koja nema mogućnosti niti prilike da se autoritativno izrazi. Kada žene progovore u opresivnoj kulturi, onda ih optuže za previše slobode (erotske u slučaju Jelene Dimitrijević), ili da je vulgarno lična (Isidoru Sekulić) ili da je trivijalna (Mir Jam).

(čitanje). Oni se takođe moraju odmeravati i u odnosu na ostale časopise doba jer se na taj način ženski časopisi sagledavaju sa aspekta dinamične ideje (ideologije) preko kretanja ideja (ideologija) u kontekstu opšte produkcije. U vremenu kada se pojavljuju, književni tekstovi u ženskim časopisima nisu, nasuprot onome što su ostvarivali pisci modernizma, delovali na subverziju književnih žanrova, niti su marginu na kojoj su bili koristili kao progresivnu mogućnost za promene. Ipak, oni su izvršili jednu drugu vrstu subverzije: poljuljali su ustaljenu društvenu sliku o položaju polova dobro se čuvajući ideje o kvazirevolucionarima koji kao nova (birokratska) sila vladaju⁸. Svet muškaraca i žena, prema ženskim časopisima, ima uzajamne obaveze i tek kada se obaveza prekrši, prestaje “poslušnost” i otvara se mogućnost borbe i pobune. Ženski časopisi sa početka dvadesetog veka bili su neka vrsta otkrivenih vrata koja su davala mogućnost da se uđe u jedan sasvim novi i do tada nedostupan svet. I ma kako izgledalo da su prilozi u njima bili na nivou osrednjih vrednosti ondašnje književne produkcije, ili da su poruke koje su preko njih slate, pre bile obrazovne nego u širem smislu kulturološke, ipak su ženski časopisi izvršili veliku ulogu emancipacije, makar i samo zato što su pružali utočište spisateljicama i što su bez malicioznosti i neprijateljstva obavestavali o onome što se događalo u “drugom”, ženskom, svetu. Objavljene priče, pesme, poneki putopis, retke kritike i prevodi svedoče o tome da su žene bile najvernije čitateljke onoga što su žene pisale, ali i da je žensko obrazovanje uznapredovalo. Uz pomoć svojih časopisa one su prestajale da budu članice one velike profesije za koju nema ni imena ni opisa poslova, koja se malo ili nimalo ne ceni i ne priznaje kao posao. Bez obzira kakve su priloge pisale, to je uvek bilo pisanje o životu kakav jeste i kakav bi mogao da bude, istorija života u kojoj je potvrđeno postojanje paralelnog, ali nevidljivog života koji je bio otkriven da ne bi nestao bez traga i da bi se popravila nesrazmera koja se stvara u istoriji u kojoj se pamti sasvim malo ženskih imena.

Žene su pokušavale da ostvare svoju ideju slobode koja je uglavnom podrazumevala *jednakost* koja se kao i ideja o slobodi provlači kroz celokupnu istoriju društvene misli i političkog društva. Najčešće, traženje jednakosti je bilo traženje ravnopravnosti, to jest pravne jednakosti u kojoj je glavni princip bio da bi zakon

8 O tome u knjizi Lav Trocki, *Permanentna revolucija*, Rijeka, 1972.

trebalo da bude jednak za sve. Oспоравало se pravo koje se stiče rođenjem i isticao se pojam statusne jednakosti. Časopisi se postavljaju kao alternativna, ženska, logika koja je često dovodila drugu stranu u poziciju odbrane poseda kada je dozvoljeno ustreliti uljeza. Bili su sredstvo da se jedan utuljen ljudski glas jasnije čuje, da se stvaranje koje je postojalo samo u senci muške kulture obasja svetlošću:

Mislím da ovaj list treba da posluži ženskom razvitku i time što će im davati polja za rad

poručila je Milica Jaše Tomića u odgovoru gospođi S.M. (*Žena*, 1911), čime je jasno okarakterisala ulogu ženskog časopisa. I u *Bosanskoj vili* koja je u rubrici *Listovi* najavila pojavu novog ženskog časopisa podržava se ista misao o potrebi da se obezbedi mesto za žensko pisanje, mada uredništvo izražava i sumnju u potrebu postojanja velikog broja ženskih časopisa:

Od nove godine počeo je izlaziti u Novom Sadu nov ženski list *Žena*. Izdaje ga i uredjuje Milica Jaše Tomića. *Žena* izlazi u mjesečnim sveskama od 4-5 štampanih tabaka velike osmine. Bavi se svim pitanjima, koja se odnose na ženu i njen poziv. U književnom pogledu uredništvo naročito skreće pažnju čitalaca na književne proizvode, koji se tiču žena. Prva i druga sveska već je gotova i sudeći po njima list će biti vrlo dobar, a drugo je pitanje da li je trebalo pored organa Dobrotvornih zadruga i *Ženskog svijeta* (*Bosanska vila*, XXVI/1911, 4: 63).

Početak dvadesetog veka je vreme koje se smatra zlatnim vekom srpske kulture. To je vreme procvata srpske lirike i pripovedačke proze, vreme neponovljenog uticaja kritike, nauke i demokratizacije kako političkih tako i umetničkih ideja. Vreme velikog buđenja, otkrivanja i sopstvenih i tuđih vrednosti. Jedna neistrosjena, mlada nacija, ubrzano je pokušavala da uhvati korak sa evropskom civilizacijom. To je takođe bilo i zlatno vreme brojnih časopisa: književnih, naučnih, šaljivih, profesionalnih, fahovskih, dečjih, pa i ženskih (vidi bibliografiju). Svi časopisi, sem *Žene* koja je izlazila u Novom Sadu pa je i potpadala pod drugu pravnu praksu, imale su za urednike muškarce što je bila posledica zakona kojim se ženama poricala sposobnost da se brinu o imovini i novcu ili da se pojavljuju pred sudom:

Izričito je kazano da je žena za života svoga muža maloletna i da zato bez njegova odobrenja ne može ništa da radi (*Ženski pokret*, I/1920, 1).

Čak i *Ženski pokret* u kome su saradivale Leposava Mijušković, Paulina Lebl, Isidora Sekulić, a uređivala ga Zorka Kasner, i moćna *Domaćica* koja je imala podružnice širom Srbije i dobru finansijsku situaciju⁹, nisu mogli da urade ništa po tom pitanju.

Ženski časopisi toga vremena jesu i pokazatelj kulturnog i naučnog napretka, ogledalo epohe, jer u njima se, jasnije nego u “velikim” i “najvažnijim”, sagledava odnos prema drugome i različitom, prema manjini, zapostavljenima i, naročito, oni su pokazatelj demokratizacije tradicionalnih shvatanja o ulozi žene u društvu, ali i ekonomskog stanja, političkih i ideoloških stavova, odnosa prema evropskom i nacionalnom uticaju. U svim časopisima toga vremena formiranje nacionalne svesti i nacionalnog književnog modela bilo je u prvom planu interesovanja. U nekim časopisima, smatralo se da se nacionalna svest neguje i podržava stalnim podsećanjem na stare i tradicionalne vrednosti. Zato se još uvek najveći broj priloga uklapa u folklorni model pripovedanja, objavljuju se i podstiču saradnici da sakupljaju narodne umotvorine, a sve ono što ima veze sa selom i seoskim načinom života smatralo se jedino ispravnom i jedino zdravom formom života. U drugima se, kao u *Srpskom književnom glasniku* na primer, sagledavala potreba da se evropska kultura kao deo klasičnog, proverenog kulturnog nasleđa, uvede u srpsku kulturu. Smatralo se da se u srpsku kulturu može i mora uvesti zapadnoevropsko umetničko iskustvo, naravno u onolikoj meri koliko bi obogatilo domaću tradiciju (ukoliko je ne guši). Ova struja je dodelila sebi veliku ulogu “čistača” i čuvara nacionalnog nasleđa i nacionalne mitologije od prisutnog i prisnog

9 Prvi urednik *Domaćice* bio je Stevan Bajalović, pa Dimitrije Dovijanić, Aron Ninčić, Dušan Đokić. Upravni odbor je čak u jednom trenutku smatrao da uredništvo treba ponuditi Jovanu Skerliću. Prema izveštaju Literarnog odbora za 1902. godinu vidi se sa koliko samopouzdanja su članice Odbora razgovarale o novom uredniku: “Urednik *Domaćice* do jula meseca bio je g. Dušan L. Đokić otpravljao je tu dužnost na zadovoljstvo Uprave i Literarnog odbora; ovom prilikom izjavljuje mu se zahvalnost. Pošto je g. Đokić dao ostavku na uredništvo, onda je posle pokušaja sa g. Dr. Skerlićem, koji je ostao neostvaren – i pored odluke Uprave Ženskog Društva o njemu kao uredniku *Domaćice* – objavljen konkurs za izbor novog urednika i izabran je Živko A. Čakorac” (XXVII/ 1903, 3: 98).

orijentalizma, (turskog nasleđa), i od srednjeevropskog pritiska kojem su bili izloženi Srbi u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj. Tako je odnos prema nacionalnom bio veoma važan i tradicionalistima i modernistima.

I u ženskim časopisima su nacionalne potrebe shvatane veoma ozbiljno.¹⁰ Kao i u svim ostalim slučajevima, periferni, rubni oblici kulture trpe znatno veći pritisak od glavnih tokova. Nacionalno je u ženskim časopisima, bez obzira da li su se obraćali seoskoj, malograđanskoj ili varoškoj ženi, bilo izdignuto na pijedestal nesumnjive vrednosti, na visinu nedodirljivog i nepromenljivog. Baratalo se prepoznatljivim frazama, čitav set konstruisanih simbola stvarao je osećanje pripadnosti, samosvesti, izuzetnosti, rekonstruisala se istorija. Žene su postale simbol nacije i neka vrsta nadahnuća i okidača muškom delanju. U vremenu u kome su pokušavale da se oslobode muške premoći, ali i da budu odani i prirodni nosioci nacionalnog ponosa, našle su se u unakrsnoj vatri jer je nacionalizam svodio njihovo postojanje na simbolične i nepromenljive slike koje su i same negovale, dok su se u isto vreme svim svojim snagama upirale da se otresu stereotipa. U svim časopisima (sem u *Ženskom pokretu*) podrazumevalo se da je žena kojoj se obraćaju – Srпкиnja. U prvom broju *Posestrime* kao programski tekst, Dragomir Brzak je objavio pesmu “Posestrimi” u kojoj se časopisu postavlja veliki cilj okupljanja svih Srпкиnja: “Pa da skupiš silno jato,/ Golubica – Srпкиnjica!”, da to jato poleti svuda gde ima Srba, da se svuda samo srpski čuje, da se diči srpskim slovom, da se ostavi sve što je tuđe i “okrenuti se sebi da bi se očevalo srpstvo” (I/1890, 1: 1), a iste godine u 5. broju, Vidoje objavljuje “Moju želju”:

Da vidim kćeri roda mog
Da srpstvo ljube sve
Da srpsko ime miljeno
Po svetu uznose! (I/1890, 5: 85)¹¹

10 Imena časopisa mnogo govore o njihovom opredeljenju. Od deset časopisa koji su izlazili početkom 20. veka, svi imaju jasno polno, žensko određenje, a tri i nacionalno.

11 Stalni i vredni saradnik *Posestrime*, Vidoje, u priči “Posestrima” takođe opisuje koje su najveće vrednosti devojačke: “Kako mi je to godilo, što je ona oduševljena Srпкиnja, što ne spada u ono kolo onih mladih devojaka, kojima je sve ono, što je naše, prostačko, nego se diči sa milim nam Srpstvom. Sad

Posestrima je izlazila u Pančevu i Velikoj Kikindi i verovatno je baš zato što je bila odvojena od matične kulture i književnosti potreba da se nacionalna pripadnost i vrednosti istaknu, bila veoma izražena. Objavljivani su i napisi (ponekad polemički) o nacionalnoj pripadnosti pojedinih dela i pisca. U čitulji Ivanu Meštroviću se kaže:

No slavu njegovu u istoriji književnosti najviše je obezbedio spev *Smrt Smail Age Čengića*, koji se smatra za najlepšu umetničku srpsku pesmu u hrvatskoj književnosti (I/1890, 9-10 : 160).

U sledećem broju štampana je ispravka: umesto *srpski spev*, treba *epski spev*, umesto *srpsku pesmu*, treba *epsku pesmu*, a u rubrici *Književnost* pojavila se vest da je u Zagrebu izašla knjižica Milivoja Srbinovića, *Slava srpskoj Ateni*. Knjižica je preštampana polemika iz *Srbobrana* i u njoj se dokazuje da je Dubrovnik srpski grad, da Hrvati posvajaju Gundulića i da dr Milan Rešetar u Spljetu poziva na pretplatu novog izdanja *Gorskog vijenca*. Autor zamera Rešetaru što u pozivu govori da je

ovo remek djelo naše književnosti, *Gorski vijenac* jeste 'remek djelo', ali naše srpske književnosti. Kad ćete se ljudi već okaniti tuđega!? (I/1890, 11: 192).

U svim evropskim kulturama pojava časopisa za žene označavala je, s jedne strane, potrebu da se žene, u svom, poznatom okruženju prepoznaju kao misleće jedinke, ali i znak da je tržište otkrilo postojanje nove grupe kupaca. Časopisi su se odmah prilagodili zahtevima tržišta i trudili su se da budu prihvatljivi za što je moguće veći broj konzumenata. Rubrike časopisa su bile raznovrsne i kretale su se u dijapazonu od razonode do pouke, od šala do saveta i recepata, ali i kvalitetnih prevedenih književnih tekstova, priloga domaćih pisaca i istorijskih ili pravnih rasprava. Pored velikih i važnih tema kojima je uredništvo posvećivalo čitave rubrike (obrazovanje, zabava, književnost), u svakom časopisu postojao je i deo koji se obično smatra nevažnim za fizionomiju časopisa, ali mnogo govori o istoriji kulture. Ako se u jednom časopisu oglašavaju fine

mi je još milija bila ... Kako bi ta umela negovati decu svoju u duhu srpskome, kako bi ih znala upoznati sa viteškim Srbima, sa lepim momentima iz naše povesnice..." (I, 1890, 13: 200).

čipke iz Valensije ili francuske pomade, ili ako uopšte nema oglasa a daje se recept za čorbu od krompira i soli jasno je kakva je ekonomska situacija. Oglasi i recepti postaju socijalna istorija vremena. Socijalnu istoriju čine i zapisi rashoda Ženskog društva: – Poslato 30 dukata cesarskih Kruševačkoj podružini na cilj podizanja crkve i škole; – Molba Kruševačke podružine da se pošalje starog rublja jer ima mnogo ranjenika i sirotinje; – 2 dukata ranjenicima Filipu Teodosiću i Živku Živojinoviću; – Jednoj sirotoj gradjanki, Evrejki, dala je Podružina ova 16 dinara kao pomoć pri porođaju; – Niš: košulje i rublje dato sirotinji koju su 6. aprila Arnauti kod Kuršumlije napali i popalili; – Odenula 11 sirotih učenica ... (*Domaćica*, I/1879, 2: 24).

Stereotip odnosa prema ženi nije se menjao od prvog ženskog časopisa koji se pojavio 1879, ili *Za našu ženu* iz 1952. pa sve do danas, do *Bazara* ili *Praktične žene*. Neguju se iste ili bar slične rubrike koje odražavaju socijalni, kulturni, ekonomski, politički, verski status i sastav čitateljki. Šema uređivačke politike je uvek tako odmerena da prilozima oblikuju svest čitateljki po određenom, važećem modelu: odabrani tekstovi, pouke koju nose, svrha časopisa, ciljna grupa, sve je usmereno ka postavljenom zadatku. Čak i podnaslov časopisa ostaje tokom vremena isti: za obrazovanje i zabavu. I tipologija priloga se nije bitno izmenila: na udarnom mestu su uvodni tekstovi koji se osvrću na takozvanu temu dana, ili meseca, zatim slede književni, “naučni” (istorija, higijena, ponekad filosofija, pravo, gotovo nikad politika¹²) prilozima, saveti, recepti, moda¹³. Vremenom se samo menjao redosled priloga, s tim što se

12 Ukoliko je časopis i bio politički opredeljen, kao *Žena*, ili odan kraljevskoj kući kao *Domaćica*, onda se politički stav ili rojalizam nije iščitavao u tekstovima u časopisu, već sa naslovne strane, iz slika ili ilustracija, tek ponekad iz komentara urednika ili uredništva. Čak ni u časopisima koji su izlazili posle Drugog svetskog rata, kao na primer *Žena danas* iz 1941, nije objavljivao tekstove koji bi bili u vezi sa dnevnim politikom, ali su jasno bili određeni ideologijom i ideološkim, klasnim opredeljenjem.

13 Možda je rubrika koja se bavila modom pretrpela najdublje promene. Od konstatacije da je moda sujeta (*Srpkinja*, I/1882, 2: 15), pa do pravog obračuna sa šeširima (u *Posestrimi*, I/1890, 5: 77 objavljena je vest o protestu protiv pera u ženskim šeširima u Japanu, a u *Ženi*, I/1911, 2: 130, prenosi se članak iz *Učitelja*: “Sve učiteljice jednog našeg kraja, na prvom svom društvenom sastanku dogovorile su se, da u tekućoj godini ne kupuju nove šešire.”), moda je evoluirala do statusnog simbola, masovne pojave i stila života. Ukoliko bi se svakodnevna odeća i način odevanja takođe shvatio kao moda, onda je

postepeno povećavalo interesovanje uredništva (i publike) za modu i modne ilustracije i tekuću kulturnu situaciju. I onda kao i krajem dvadesetog veka često se prostor ustupao tekstovima moćnih pokrovitelja, popularnim dvorskim ili političkim moćnicima. Ta gotovo ista formalna i sadržajna obeležja (malo je časopisa koji su napravili iskorak, *Žena* i *Ženski pokret* početkom dvadesetog veka i *Profemina* na kraju) govori i o istrajnosti stereotipa sa kojim se uvek susrećemo kada se pojavi reč ženski, žena. Za ženu je (ukoliko je uopšte bila u stanju da čita) bila rezervisana određena vrsta književnosti: ljubavni romani, trivijalna književnost, poezija, beletristika, putopisi, pisma, dnevnici. "Ozbiljna" književnost: istorija, kritika, pravni tekstovi tek su sa ženskim časopisima – ali ne u njima – postali štivo koje su i žene čitale. Časopisi su probijali ženski književni geto, pa iako su bili svojevrsan rezervat (jer podela na muški i ženski svet nigde nije tako vidljiva kao u časopisima za žene), smanjivali su, bar, razlike između "muškog" i "ženskog" jezika. Književni i ostali prilozi u časopisima menjali su sliku žene koju su, uvek do tada, stvarali muškarci i premošćavali su stvarno i imaginarno, pomagali su ženama da prebrode jaz između sopstvenog života i života koji su želele. S jedne strane, književna ostvarenja žena nisu bila toliko realna kao ona koja su objavljivali muškarci, ali su sa druge strane "sitni" tekstovi, kao i rad ženskih udruženja bili realniji. Ono što su žene u Srbiji početkom 20. veka činile, izgleda još većim kada se uzmu u obzir reči gđe. Savke Subotičke izgovorene na glavnom skupu ženskog Društva 25. februara 1901:

1860. bili su još svi gradovi u Srbiji u turskim rukama, pa tako i Beograd ... Na zapadu, gde su ženska društva ponikla, nije takvih teškoća bilo, bar ne u toj meri, jer nije bilo ukorenjene predrasude protiv svakog samostalnog i javnog rada ženskinje kao u nas i na istoku (*Domaćica*, XXIV/1901, 12: 114).

zanimljiv i tekst "Rat suknji" i komentar koji je objavljen u *Ženi* (I/1911, 1: 76). Predsednica sifražetkinja u Kanadi je agitovala protiv sukanja za koje je tvrdila da su ružne, nezdrave i nemoralne, a da se žena može osloboditi tek kada obuče pantalone. U završnoj rečenici, uredništvo se ironično osvrće na ovaj zahtev: "Nema izgleda da žene danas imaju prećih briga no da se bore za čakšire".

BIBLIOGRAFIJA ČASOPISA

- Domaćica*
1879-1941 *Domaćica*, Organ ženskog društva i njegovih podružina, Beograd, prvi urednik Jovan Popović.
- Ženski svet*
1886-1914 *Ženski svet*, Organ Dobrotvorne zadruge Srpkinja, Novi Sad, urednik Akakije Varađanin.
- Posestrima*
1890 *Posestrima*, List za pouku izabavu našem ženskinju, Pančevo, Velika Kikinda, urednik Ivan Martinović i Ljubomir Lotić.
- Ručni rad*
1898 *Ručni rad*, Beograd, urednik Jovan Jovanović.
- Pariska moda*
1902 *Pariska moda. La mode parisienne*, Beograd, urednik Petar M. Savić.
- Materinski list*
1901 *Materinski list*, Beograd, urednik Raša Mitrović.
- Srpska vezilja*
1903 *Srpska vezilja*, Beograd, Milan P. Pavlović.
- Žena*
1911-1921 *Žena*, Mesečni časopis za žene, Novi Sad, urednica Milica Jaše Tomića.
- Ženski pokret*
1920-1936 *Ženski pokret*, Organ Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, urednik Petar Milosavljević.
- Žena i svet*
1925-1941 *Žena i svet*, Zemun, urednik Ivan Zrnić.
- Ženski svet*
1930-1934 *Ženski svet*, Mesečni časopis za ženska pitanja i modu, Beograd, urednica Jelena M. Zrnić.

ABSTRACT

Women Magazines at the beginning of the 20th century were a special mirror of epoche, an identifier of economical state, political and ideological status of women. As they were not in the middle of cultural movement, but a kind of margine, all the processes were strongly underlined especially according to national feelings.

The magazines were the certain parameters of democtic changes, because the women were the minority without rights to take care of their children or properties, or to be present in public.

The magazines were a rare chance encouraged women in writing, but most of all, to help them to find their self confidence.

All kinds of magazines were docile, but also a tie which amalgamate women, no matter if they were from a city od from a village, if they were educated or not.

